

Városi tér és hatalom

A budapesti hajléktalan emberek kirekesztése a várostervezés eszközeivel

ÜRMÖSSY ANNA

Kutatásom a városi tér és a hatalom kapcsolatát vizsgálja, különös figyelmet fordítva a budapesti hajléktalan emberek ellen irányuló várostervezés eszközeire. A kirekesztő várostervezés megértéséhez kétfelől közelítek. Egyrészt vizsgálom a hajléktalan emberek ellen irányuló erőszak formáit, különbséget téve a strukturális, fizikai és szimbolikus erőszak között. Másfelől a tér társadalmi mivoltát hangsúlyozva mutatok rá arra, hogy a vizsgált közterületek a kapitalista rendszer termékei, ennél fogva nem tekinthetünk rájuk úgy, mint pusztán objektív valóságra. Az írás második felében budapesti várostervezési technikákat elemzek, melyek nem titkolt célja a hajléktalan emberek távoltartása adott területekről. Emellett igyekszem figyelembe venni a jelenség gazdasági, politikai és ideológiai beágyazottságát is.

BEVEZETÉS

Jelen kutatás témája a városi tér és hatalom kapcsolatának vizsgálata, fókuszba helyezve a budapesti hajléktalan emberek kirekesztésére irányuló várostervezési eszközök használatát. Szeretnék rávilágítani a látszólag semleges közterületek erősen politikai mivoltára, valamint arra, hogy hogyan válhatnak ezek a terek az elnyomás eszközeivé, anélkül, hogy a mindennapokban ezt észrevennénk.

Várostervezési eszközök alatt értendő például az utcabútorok kialakítása, valamint aluljárórendszerek megtervezése és „rendben tartása”. Emellett fontos megemlíteni az egyre több helyen felbukkanó kerítéseket és az úgynevezett „hajléktalanhárítókat”, amelyek szöges, szúrós felületek, bizonyos helyeken elhelyezett oszlopok is lehetnek.

Ezek a tárgyak egyértelműen azt a célt szolgálják, hogy ne lehessen az adott helyen „életvitelszerűen” tartózkodni. Budapest különböző részein fellelhető „furfangos” várostervezési megoldásokat fogok felsorakoztatni, azonban ezek a „megoldások” nagyobb, szerteágazóbb strukturális problémáknak a tüneti kezelése, ennél fogva szükségét érzem annak, hogy egy tág elméleti kontextusban vizsgáljam a témát.

Először a hajléktalan emberek ellen irányuló erőszak különböző formáira és megnyilvánulásaira fogok fókuszálni: mindazokra a strukturális, politikai és kulturális tényezőkre, valamint törvényi háttérre, ami legitimálja, illetve lehetővé, mitöbb „kívánatosá” teszi az implicite (sőt gyakran explicite) erőszakos várostervezést és –igazgatást.

Ezután a tér vizsgálata felé fogok fordulni. A teret, mint politikai terméket konceptualizálom, mivel a kutatás témája egyértelműen politikai, ennél fogva nem lenne célravezető pusztán objektív valósággént viszonyulni a vizsgálat tárgyához. Végül gőrcső alá veszem a Budapesten tapasztalt erőszakos várostervezési megoldásokat, immáron mélyebb strukturális beágyazottságuk figyelembevételével, egy komplex folyamat egyik végeredményeként vizsgálva őket.

AZ ERŐSZAK FORMÁI

A hajléktalan emberek elleni erőszaknak számos megnyilvánulása létezik. A várostervezés egy kézzelfogható példa erre, azonban sok más erőszakformának a következményeként jöhet csak létre. Misetics Bálint nyomán (Misetics, 2010) használom az erőszak szót, amelynek minden létjogosultsága megvan, hiszen hajléktalan emberek ellen irányuló implicit vagy explicit erőszakos, kirekesztő, gyakran büntető intézkedésekről beszélünk. Misetics három nagyobb kategóriába sorolja az erőszak megjelenéseit: egyfelől létezik a strukturális erőszak, ami a hajléktalanságot létrehozó és újratermelő gazdasági és politikai környezet összességét jelenti. Másfelől a fizikai erőszak, mely alatt „a hajléktalan emberek ellen irányuló kirekesztő intézkedések[et]”,

például törvényeket, rendeleteket, és ezek gyakran fizikai vagy verbális erőszakkal járó betartatását értjük. Végül pedig a szimbolikus erőszak, amely a hajléktalan emberekről folytatott nyilvános diskurzus során nyilvánul meg leginkább, és társadalmilag legitimálja a fenn említett két másik erőszakformát (Misetics, 2010). A Misetics-féle kategóriákat nem érzem tökéletesnek, hiszen nem könnyű szétválasztani az erőszak formáit, és sok átfedés lehetséges, de úgy gondolom, hogy a vizsgálódás szempontjából kézenfekvő és praktikus ezen kategóriák mentén mozogni, mindamellet észben tartani, hogy egyik sem közvetlenül okozója a másiknak, inkább folyamatos kölcsönhatásban állnak, erősíthetik egymást.

A STRUKTURÁLIS ERŐSZAK

Struktuális erőszak alatt érthetjük mindazokat a tényezőket, amelyek a hajléktalanságot mint társadalmi jelenséget kitermelik és fenntartják (Misetics, 2010). Az erőszak különböző formái közül ez a legtagabb, legszerteágazóbb, és első pillantásra talán úgy tűnhet, nem kapcsolódik szorosan az eredetileg vizsgált jelenséghez, a várostervezéshez. Azonban ezek a gazdasági és politikai tényezők meghatározóak a hajléktalanság tekintetében, épp ezért a strukturális erőszak vizsgálata nélkül nem érthetnénk meg a kirekesztő várostervezés jelentőségét.

Kezdjük az elemzést a (sokak szerint) korunkat meghatározó gazdasági, politikai és ideológiai rendszerrel, a neoliberalizmussal. Tömören összefoglalva neoliberalizmusként szokták jellemezni azt a 70-es évektől kezdődő politikai és gazdasági irányzatot, amely a jóléti állam visszaszorítását, ezzel párhuzamosan a piac deregulációját propagálja. Ezen kívül mindenképp érdemes még említést tenni a neoliberális ideológia azon individualista nézetéről, miszerint minden ember a „maga sorsának kovácsa”, azaz az egyénnek kell felelősséget vállalnia saját élete felett, és ha problémákba ütközik, azok megoldása csupán saját leleményességén múlik¹ (Wacquant, 2012).

Az állam szerepe ebben a rendszerben a szabadpiac és kereskedelem fenntartásához szükséges intézményrendszer kiépítésére redukálódik (Harvey, 2005).

A jóléti állam szerepének változása

A neoliberalizmussal érkező változások közül a kutatási téma szempontjából érdemes kiemelni a jóléti állam szerepének változását. Loïc Wacquant szerint a jóléti állam hagyományos feladatai (pl. szociális védőháló fenntartása) fokozatosan leépülnek, illetve privatizálásra kerülnek, mint például az oktatás vagy az egészségügy. A bürokratikus mező, azaz azon szervezetek összessége, amely a közjavak újraelosztásáért felelős, a neoliberális államban jobbra tolódik. Wacquant a jobb és bal kéz metaforájával él: a bal kéz a védelmező, kollektivizáló szociális oldal megtestesítője, míg a jobb kéz az individualizáló, büntető oldalé. A hagyományosan állami feladatokból egyre több kerül át a bal kéz hatásköréből a jobb kéz hatáskörébe (Wacquant, 2012). Ezt a folyamatot a hajléktalanságra adott állami reakciók változásán keresztül világosan tetten érhetjük: a szociális védőháló gyengülése, a szociális bérlakások számának folyamatos csökkenése, valamint a hajléktalanellátó-rendszer állapota mind tükrözi a bal kéz gyengülését. Ezzel párhuzamosan pedig megfigyelhetjük az egyre szaporodó és szigorodó hajléktalanellenes törvényeket és a hajléktalan emberek folyamatos vegzálását. Ez a jobb kéz hatalmának erősödését, a büntetőállam kiépülését mutatja. Wacquant érvelése szerint a szigorodó büntetőpolitika és a gazdasági dereguláció kéz a kézben járnak. Az egyre élesebb társadalmi töréseket a büntetőpolitika azáltal igyekszik kendőzni, hogy a legalsó, legmarginalizáltabb rétegeket bűnözőkként bélyegzi meg. Ezzel létrejön az úgynevezett *kentaurállam*, amely a felső osztályokkal kedvezményező, ellenben az alsó osztályokkal szemben szigorúan szankcionáló politikát alkalmaz. Emellett a büntetőállam fontos feladata az is, hogy az uralkodó eliteknek a tőke szabad áramlásával szembeni tehetetlensége által megtépzott tekintélyét megerősítse,

a „törvény és rend” fenntartójának szerepébe helyezvén az államot (Wacquant, 2012). Mindezen érvek figyelembevételével látható, hogy a hajléktalan emberek mint különösen marginalizált réteg, rendkívül nagy mértékben függnék az államtól. Ennélfogva elkerülhetetlen a hajléktalanság vizsgálatakor észben tartani azt, hogy a kortárs politikai és gazdasági klíma a hajléktalanságból való kitörést majdhogynem lehetetlenné teszi, hiszen segítségnyújtás helyett a kriminalizációt preferálja. Emellett a piaci dereguláció és az ebből következő létbizonytalanság, valamint a védőháló leépülésének következtében egyre nagyobb azok száma, akik elveszítik lakhatásukat (Győri, 2020).

A városok versenyképessé tétele

A neoliberalizmus kapcsán még egy globális szintű jelenséget érdemes tárgyalni. A 20. század második felétől, a posztforditsta termelés kezdetével a tőke egyre inkább felszabadult a helyhez kötöttségéből. A globalizáció eredményeképpen a tőke szabadon áramolhat és a rigid állótőkébe való befektetés egyre kedvezőtlenebb lehetőségnek mutatkozik, helyette a rugalmas tőkefelhalmozás kerül középpontba (Harvey, 1989). A profitráta csökkenésének elkerülése érdekében a termelés kiszervezése, azaz az úgynevezett térbeli kiigazítások következtében az országok a „globális tőke játszóterévé” válnak, vagy legalábbis ez az, amit a globalizáció ideológiája sugall (Mitchell, 2010). Ezen a ponton válik érdekessé a városok szerepének megváltozása. Hiszen, ha a tőke szabadon vándorolhat, akkor elengedhetetlen lesz az, hogy a városok a lehető legvonzóbbá váljanak a számára, hogy „versenyképesek” maradjanak és globális befektetőket, üzletláncokat és turistákat vonzzanak. A városvezetésnek az üzemeltetői szemléletet háttérbe szorítva egy innovatív, vállalkozói szemléletre kell áttérnie, ha a város prosperitását fenn kívánja tartani (Harvey, 2013). Vállalkozói szemszögből azonban a hajléktalanság egy égetően kellemetlen kérdéssé válik, és a problémára a politikai elit az esetek többségében nem a rendszer bal kezével reagál, hanem épp

ellenkezőleg: a jobb kéz hatáskörébe kerül ez a feladat. A szociális segítségnyújtás helyett törvényi szabályozás és szankcionálás lép életbe, amivel nem megoldják, hanem eltüntetik, jobban mondva szőnyeg alá seprik - jelen esetben a külvárosba száműzik – a szegény és a hajléktalan embereket.

A törvényi szabályozás mellett a közterületek felszámolására más eszközök is rendelkezésre állnak. Ilyenek a privatizáció általi *félíg-nyilvános* térré alakítások, értve ezalatt az utcákat, illetve tereket elfoglaló kocsmákat, kávézókat, vagy a szaporodó plázákat, vásárlóutcákat. Ezek a terek ugyan nyilvánosak, elvileg mindenki számára hozzáférhetőek, azonban biztonsági örök garantálják a közép- és felsőosztálybeli fogyasztás zavartalanságát, távozásra bírván a „nemkívánatos” személyeket. Ennek a folyamatnak az eredményeképp a hajléktalan emberek és más marginalizált csoportok egyre nagyobb arányban szorulnak ki a közterületekről. Mivel a feladat kiszerveződik a privát szektorba, a város vezetősége megspórolhatja a saját közterület-felügyelet fenntartását ezeken a helyeken (Davis, 1994).

A FIZIKAI ERŐSZAK ÉS AZ EZT LEGITIMÁLÓ TÖRVÉNYEK

A fizikai erőszak alatt értendő mindennemű hajléktalan emberek ellen irányuló intézkedés (Missetics, 2010), amelyeknek elengedhetetlen velejárója a törvényi szabályozás, azért, hogy az erőszakot elfogadhatóvá tegye, sőt egyenesen a „rendfenntartás” kategóriába sorolja.

A hajléktalanellenes törvényhozás lényege, hogy a hajléktalan emberek által „bitorolt” közterületeket jogi úton szabályozzák, és a tér törvény általi megsemmisítése” által számolják fel az itt jellemző „káros” viselkedésformákat (Mitchell, 2010). Káros viselkedésnek számíthat mindaz, ami a városképet „csúfítja”, nem higiénikus, vagy egyszerűen csak „kellemetlenséget okoz”. Ezeknek a „nemkívánatos” magaviseleteknek a törvényen kívül helyezésére szolgálnak például a közterületen való alkoholfogyasztást², a köztereten való vizelet³, a koldulást⁴, guberálást⁵, kunyhóépítést⁶ tiltó törvények és rendeletek.

A hajléktalanság kriminalizációjának egyik legdrasztikusabb példája, hogy egy 2018-ban hatályba lépett jogszabály szerint tilos a közterületen történő életvitelszerű tartózkodás⁷. Aki szabálysértést követ el, közérdekű munkára, sőt akár börtönbüntetésre is ítélik, és az ingóságai azonnali megsemmisítésére is felhatalmazást kap a rendőrség. Szerencsére a hatóságok a gyakorlatban ritkán élnek ezzel az eljárással⁸, azonban az efféle jogi szabályozás által a hajléktalan emberek teljes mértékben kiszolgáltatottá válnak a végrehajtó szervek jóindulatának. A mindennapi vegzálások, az aluljárótisztogatások, kunyhóbontások⁹ mind a hajléktalan emberek tereinek megsemmisítését jelentik. A terek megsemmisítésének nem titkolt célja pedig a hajléktalan emberek „megsemmisítése”, eltüntetése. Nem csak a méltóságukat veszítik el, hanem jogi értelemben szinte teljesen megfosztják őket a szabad cselekvésüktől (Mitchell, 2010). A hajléktalan embereknek mosakodásra, alvásra, emberi szükségleteik kielégítésére jogilag kizárólag hajléktalanszállókon, illetve nappali melegedőkön van lehetőségük, azonban ezeknek az intézményeknek sem az állapota, sem a befogadóképessége nem alkalmas arra, hogy emberhez méltó módon fogadja az arra rászoruló, illetve rákényszerített embereket¹⁰.

A hajléktalanság felszámolása kriminalizáció és büntetés útján lehetetlen, mivel a probléma nem kezelhető a hajléktalan emberek „megregulálásával” vagy erőszakos „jó útra térítésével”. Azonban a befektetők bevonása érdekében, valamint a már ide települt tőke megtartása végett elengedhetetlen a város, vagy legalábbis a belváros „megtisztítása”. A tőke egy specifikus, Budapesten is egyre hangsúlyosabb formájának, a turizmusiparnak különösképpen érdekében áll ez a tisztogatás, hiszen az ideérkező turisták szórakozására rányomná a bélyegét a nyomorúság és piszok látványa. A hajléktalan emberek elzavarása és külvárosi területekre való száműzése a belváros lakóinak is imponál, habár minimális gondolkodás után világos, hogy nem a probléma szűnt meg, csak térben helyeződött át, de a tiszta és takaros belváros megnyerő az ott lakóknak, és a legtöbben örülnek, hogy a hajléktalanságot „felszámolták” az adott területen.

Érdekes még megemlíteni, hogy a város tisztaságát és biztonságát biztosítani hivatott jogszabályok betartatása igencsak szelektív módon történik. Ugyan hivatalosan nincsen kimondva, de a rendeletek nagy részét kifejezetten hajléktalan emberek végzésének legitimációjára alkották. Jól mutatja ezt például, hogy az ide látogató turisták vagy a középosztálybeli fiatalok utcai alkoholfogyasztása vagy közterületen vizelése felett könnyen elsiklik a hatóságok figyelme, míg hasonló súlyosságú szabálysértésekért a hajléktalan emberek komolyabb retorziókra számíthatnak.

A tér fizikai erőszakkal történő uralása szempontjából fontos lenne még a hajléktalan emberek és a rendfenntartási szervek kapcsolatát vizsgálni, azonban a dolgozat volumenére való tekintettel erre most nincs lehetőség.

A fizikai erőszak másik, kevésbé szembetűnő, ellenben annál hatásosabb formája a várostervezés. A várostervezés eszközeit felhasználva, a látszólag semleges közterületek szinte feltűnés nélkül, implicit módon a hatalom szolgálatába állíthatóak. A nagyobb városokban a vezetőség sorra él ezzel a passzív fizikai erőszakformával, lassan, de biztosan „hajléktalanbiztossá” alakítva a várost. A különböző technikákra és ezek budapesti megjelenési formáira írásom második felében fogok részletesen kitérni.

SZIMBOLIKUS ERŐSZAK

Az erőszak harmadik formája a szimbolikus erőszak, ami az ideológiai elgondolásokat, valamint a társadalmi és politikai diskurzusepítés azon módjait foglalja magában, ami a hajléktalan emberek dehumanizációja által társadalmi és egyéni szinten legitimálja a strukturális, jogi és fizikai erőszak létezését és fennmaradását (Misetics, 2010). Két irányból közelítek a szimbolikus erőszak megértéséhez: egyfelől a neoliberális ideológia-rendszert, másfelől a mindenkor politikai diskurzust vizsgálva. A kettő persze nehezen szétválasztható, hiszen kölcsönösen formálják egymást, én mégis a különválasztás mellett döntöttem. Egyrészt az érvelésem áttekinthetősége érdekében, másfelől mert úgy gondolom, az ideológiarendszer hosszabb távon fennmarad és

lassabban formálódik, míg a politikai diskurzust a mindenkori uralkodó rezsim akár egy-két év lefolyása alatt is a saját céljai szerint alakíthatja. Emellett az ideológiai rendszer inkább (de nem kizárólagosan) a strukturális erőszakot legitimálja, míg a politikai diskurzus inkább a törvényhozásnak és a fizikai erőszaknak készíti elő a terepet.

Az ideológiarendszer

A szimbolikus erőszakot a strukturális erőszaktól az különbözteti meg, hogy míg az utóbbi a materiális alap részét képezi, addig az előbbi az ideológiai felépítmény része. A gazdasági, materiális valóság (alap) meghatározza a ráépülő ideológiát, de mindeközben az ideológia is visszahat az alapra, erősíti és legitimálja azt (Marx & Engels, 2014). Ebből fakadóan elkerülhetetlen, hogy a hajléktalanság kérdésének vizsgálatakor kitérjünk az ideológiára. A szimbolikus erőszak rendkívül sokféleképpen jelenhet meg napjainkban. Egyik legmeghatározóbb formája a már korábban tárgyalt neoliberalizmus. Utóbbi gazdasági és politikai rendszer egy meghatározó materiális alap, azonban a fennmaradásához szükség van egy olyan ideológiarendszerre, ami a rendszert – és vele együtt a strukturális erőszakot – elfogadhatóvá, sőt kívánatosá nyilvánítja.

A bürokratikus mező jobbratolódásával és a büntetőállam kiépülésével a szociális segítségnyújtás megítélése a választók részéről megváltozik. A mindennapi diskurzusba bekerül az érdemtelen szegénység fogalma (Gans, 1992), azaz, hogy vannak a társadalomnak olyan rétegei, akik saját hibájukból, lustaságukból jutottak oda, ahova, és nem érdemlik meg az államtól kapott támogatást. Gyakoriak a „minek neki segély, úgyis csak elissza” jellegű megnyilvánulások, amelyeket nem ritkán kísér az az elgondolás is, hogy ha jól „megleckéztetnék” az illetőt (például egy időre börtönbe zárnák), abból „végre tanulna”. Ez a hozzáállás jól mutatja azt, hogy a szankcionálás és a marginalizált csoportok megregulázása az, ami követendő útként tünteti fel magát. Ekkor a kemény kezű rendfenntartás valamint az ezt koordináló büntetőállam megdicsőül (Wacquant 2012).

A neoliberális ideológia egy másik fontos tézise a meritokráciába vetett hit. A korunkat átható elképzelés, hogy az ember szorgalommal, kemény munkával, leleményességgel bármire viheti, figyelmen kívül hagyja a társadalmi pozícióból, és az ebből fakadó kulturális, kapcsolati és gazdasági tőkéből, adódó alapvető különbségeket. Az olyan kérdések, mint a szegénység vagy a hajléktalanság, társadalmi probléma helyett egyéni problémaként vannak számontartva, ezért megoldásukat is az ilyen helyzetbe jutott emberektől várják. Az egyéni felelősség toposza mindenek felett áll, és mindezt kiegészíti az önszabályozó, önmagát egyensúlyban tartó piac ideája, amin belül mindennemű állami beavatkozás és segítségnyújtás csak a piaci egyensúly kárára történhet (Hayek, 1978). A *self-made man* és a vállalkozószellem dicsőítése elfedik azokat a strukturális piaci folyamatokat, amelynek következményeképpen emberek veszítik el az otthonukat. Ilyen folyamatok például a rendszerváltás utáni Magyarországon egyre jellemzőbb ingatlanpiaci áringadozások, a bizonytalan hitelek (Győri, 2020), az önkormányzati lakásállomány csökkenése, illetve a lakások igazságtalan elosztása, a kilakoltatások¹¹ vagy a gazdasági ciklusoknak alávetett munkaerőpiac. A korábban felsorolt és más jellegű tényezők következményeként egyre több ember veszíti el otthonát, és kijelenthetjük, hogy nem terhelhetjük a felelősséget kizárólag az egyének rossz döntéseire.

A politikai diskurzus

A politikai diskurzus különösen fontos szerepet tölt be, hiszen a hajléktalanelenes törvények és intézkedések, köztük a várostervezési megoldások is, pozitív fényben kell, hogy feltűnjenek a választók szemében ahhoz, hogy az aktuális vezetőség hatalmát erősítsék. A félelemkeltő és dehumanizáló diskurzusoknak számtalan formája van. A teljesség igénye nélkül gyűjtöttem néhány hivatalos megnyilvánulást, melyek az aktuális politikai rezsim hajléktalansághoz való hozzáállását tükrözik.

Lázár János elhíresült mondata, „akinek nincs semmije, aki nem vitte semmire az életben, az annyit is ér” (2011)¹² egyértelműen tükrözi az egyéni felelősségvállalás toposzát, és világosan kommunikálja, hogy a szociális segítségnyújtásnak véleménye szerint nincsen létjogosultsága.

Tarlós István, Budapest korábbi főpolgármestere egy interjúban így nyilatkozott a hajléktalan emberekről: „garázda módjára, a túlnyomó többség érdekeit alapvetően veszélyeztetve [élnek]” (2010)¹³. 2009-es politikai programjában pedig az áll, hogy „[a hajléktalanok] megszállják a város fontos, sokak által használt részeit”¹⁴. Az ilyen jellegű politikai diskurzus dehumanizáló, és a hajléktalanságot devianciaként keretezi, emellett a hajléktalan emberek jelenlétét a rossz közbiztonsággal hozza kapcsolatba, ezáltal „eltüntetésük” nem csak esztétikailag, de biztonsági szempontból is kívánatosá válik.

A TÉR

A tér mint politikai termék

Mivel jelen kutatás a tér és a hatalom kérdését vizsgálja, mindenképpen érdemes szót ejteni arról, hogy mit is értünk tér alatt. A legtöbbünknek először a semleges, objektív, tárgyak által meghatározott tér az, ami eszünkbe jut. Ezt a fizikai teret nevezi Henri Lefebvre észlelt (perceived) térnek. Azonban Lefebvre érvelését követve kiderül, hogy a teret ennél sokkal komplexebben kell felfognunk. A fizikai dimenzió túl létezik az *elgondolt* (conceived) tér is, például a térképek, tervrajzok, geometriai ábrázolások, amelyek a tér mentális reprezentációit foglalják magukba. Számunkra a legérdekesebb a tér harmadik megközelítése, a *megélt* (lived) tér, a reprezentáció tere (Berki, 2015; Elden, 2007). A megélt tér az észlelt tér objektivitása és az elgondolt tér absztrakciója között helyezkedik el, és oly módon konceptualizálja a teret, hogy így annak megnyílhat a társadalmi dimenziója. Innen közelítve vizsgálhatjuk a tér használatát, és a hozzá kapcsolódó jelentéseket, fogalmakat, szimbólumokat. Lefebvre a tér termeléséről ír, ám nem csak a szűkebb értelemben vett materiális

termelésről, hanem a politikai, társadalmi és ideológiai termelésről is. A társadalom és a tér folyamatos kölcsönhatásban vannak hiszen a tér formálja a társadalmi gondolkodást és ez fordítva is igaz (Berki, 2015). Minden hatalom igyekszik a saját terét kitermelni, ahol a hegemon ideológia legitimálódik, erre szolgálnak példaként a lejjebb összegyűjtött hajléktalan emberek életét megnehezítő várostervezési megoldások, melyek gyakorlatba ültetik a hajléktalanságot kriminalizáló ideológiát és kiegészítik a hajléktalan emberek ellen hozott jogszabályokat, fizikailag is kifejezve a hajléktalan emberek nemkívánatos mivoltát egy adott helyen. Emellett, például egy metrófeljárónál elhelyezett rácsrendszer a többségi társadalomban is megerősíti azt a gondolkodást, miszerint az ott tartózkodás deviáns, nem rendjén való. Így a közterület egyszerre a fizikai erőszak eszközévé, és a szimbolikus erőszak megerősítőjévé válik.

A BUDAPESTI KIREKESZTŐ JELLEGŰ KÖZTERÜLETEK VIZSGÁLATA

A budapesti közterületek vizsgálata során a teret mint társadalmi konstrukciót igyekszem megragadni, és a hajléktalanellenes várostervezési megoldásokat egy komplex társadalmi valóság részeként értelmezem. Mindennapi életünk helyszínei a kapitalista berendezkedés által kitermelt terek, melyek a rendszer gazdasági és társadalmi ideológiájával vannak átítatva. Azonban ez nem feltétlenül magától értetődő, és az átlagos járókelő számára gyakran megbújik az észlelt tér objektív leple alatt a várostervezés által nagyon is tudatos tértermelés. Kutatásom során Budapesten kerestem példákat kirekesztő jellegű közterületi megoldásokra, melyek a hajléktalan emberek ellen gyakorolt fizikai erőszak passzív eszközei.

Szögek, rácsok

A legszembetűnőbb és talán legerőszakosabb technika a hajléktalan emberek nemkívánatosságának egyértelművé tételére a szöges, tüskés felületek, valamint az alvást lehetetlenné, illetve

kényelmetlenné tévő rácsok elhelyezése. Ezek leggyakrabban a valamennyire meleget adó helyek közelében vannak, mint például a Rákóczi téri metrófeljáró, ahol azonban a hatóságok „balszerencséjére” úgy helyezték el a „hajléktalanhárítókat”, hogy kényelmetlenül ugyan, de lehetséges az alvás.¹⁵ Különösen kegyetlen fémtüskéket láthatunk még olyan csatornafedőknél is, ahonnan meleg áramlik ki. A belvárosban több helyen alkalmaznak a kirakatablakok kiugró részén való tartózkodást gátló „trükköket”. Van, ahol finomabban, díszes fémkerítéssel élnek, de akad olyan, ahol egyszerűen csak tüskéket helyeznek el.

Utcabútorok

Az utóbbi időben, sokszor az EU-s támogatásoknak köszönhetően, számtalan tér megújult, ami új padok, ülőalkalmatosságok megjelenésével járt. Sokszor bosszankodva kérdezik az emberek, hogy mi értelme van az egymás mellé helyezett egyszemélyes székeknek, vagy a legzavaróbb helyen elválasztott padoknak? Elsőre talán úgy tűnhet, hogy ezek a tervezési megoldások bugyuták és elhibázottak, de az arra tévedő szerelmespárokon kívül nem sokakat zavarnak igazán. Ami az átlag budapestinek egyszerű kellemetlenség, az a hajléktalan emberek számára ellehetetlenítő körülmény, hiszen ezeken a padokon képtelenség hosszabb ideig tartózkodni vagy aludni. Az ilyen jellegű utcabútorok tökéletes eszközök a hatalom kezében arra, hogy rendőrök vagy közterület-felügyelők nélkül is biztosítsák egy adott terület „hajléktalanmentességét”.

Emellett ott vannak még a modern dizájnú utcabútorok, mint a hullámos fémpadok, a furcsa, piskóta alakú ülőalkalmatosságok, vagy az egymástól elfelé néző, eredeti céljukat teljességgel betölteni képtelen, inkább dekoráció-számba menő székek és ülősziklák. Itt a tervezés már nem csak a hajléktalan emberek kirekesztésére szolgál, hanem az emberek általános közterületi tartózkodását célozza. . A fém és a kő felületek nem csak kényelmetlenek, de nyáron forróak, télen hidegek, ennél fogva senki nem szeretne rajtuk annál több időt eltölteni, mint amennyit

egy érkező baráttra várakozik. Ily módon a város lakóit ügyesen elterelik a közterületekről, ellehetetlenítve ezeknek a tereknek az aktív és kollektív használatát.

Felújított közterek, parkok

A felújítási hullám nemcsak az utcabútorokra volt hatással, teljes terek és parkok is megújultak. Két ferencvárosi esetet szeretnék kiemelni ezzel kapcsolatban: egyfelől a Tűzliliom park felújítását, másfelől a Markusovszky tér átalakítását. Mind a két tér problémás környéknek számított a városiak szerint, a hajléktalan emberek jelenléte rendszeres volt. A Tűzliliom parkot az elmúlt évben újították fel, korábban egy átjárható, körbekerítetlen terület volt, a közepén kerttel. A felújítás során a térre egy játszóteret és egy parkrészt építettek, mindkettőt magas fémkerítéssel körbevéve. A parknak korábban állandó lakóinak tekinthető hajléktalan férfiak most a kerítés szélén ülnek életvitelszerűen, de valószínű, hogy idővel „kényelmesebb” törzshely után fognak nézni, ezáltal a tér köré felhúzott teljesen értelmetlen vaskerítés eléri a kívánt hatást. A Markusovszky téren is hasonló történt, itt a korábbi nyitott, parkos területen, kerítéssel körbevett játszótér és edzőpálya épült. Véleményem szerint egyik esetben sem lett volna szükséges a kerítésépítés, a hivatalos indoklásról nem találtam információt. Emellett a Józsefvárosi Gutenberg téren is történt hasonló változás, ahol ugyan korábban is volt már egy alacsonyabb díszkerítés, azonban a felújításkor a magassága megduplázódott – annyira, hogy ne legyen elég átlépni ahhoz, hogy valaki bejusson, ehelyett másznia kelljen.

Az egyre több helyen felbukkanó kerítések elvágják a közterületeket, körbevételükkel azt sugallják, hogy az adott területnek egy bizonyos célja van, legyen az játék, sport vagy pihenés. A kerítések fizikai és átvitt értelemben is megvédik ezeket a területeket az „oda nem illőktől” és a lézengőktől. A közép-osztálybeli pihenni vágyókban megerősítést nyer az a gondolat, hogy az adott tér egy adott típusú használatra van fenntartva, és ez nem az életvitelszerű tartózkodás. A kerítések által a közterek

zártabbá válnak és a marginalizált csoportok kiszorulnak róluk, napközben csak a rosszálló szemek által, éjszaka azonban jogi tekintetben is. Ugyanis nem elhanyagolható az a tényező, hogy a kerítések megjelenésével a parkok és a játszóterek zárhatóvá válnak, és a belépés (illetve bemászás) illegális és büntethető tevékenység lesz. Ez a technika a hajléktalan emberek életterét nem csak gyakorlati, hanem jogi síkon is leszűkíti, és az ellenük alkalmazott fizikai erőszakot is legitimálja. A közterek ilyen módon való körbevétele nem csak a hajléktalanság szempontjából „praktikus”, az éjszaka az utcán időzni kívánó fiatalokat is máshová tereli.

A parkokkal kapcsolatban még egy dologról érdemes szót ejteni. A közbiztonsági szempontból szintén problémásnak számító Nehru-parton - ahol melleleg a kerítéses játszótér trükkjét is bevetették - éjszakánként sajátos locsolási renddel lepik meg a fűben ülőket, illetve aludni vágyókat. A különböző időben és különböző pontokon beinduló locsolók lehetetlenné teszik, hogy a fűvön fekvő bárki szárazon megúszhasson egy éjszakát.

Aluljárók

A hajléktalan emberek életterei közül talán a legfontosabbak a fedett és valamennyire meleget nyújtó aluljárók. A városvezetés rendszeres hadjáratokat indít az aluljárókban meghúzódók ellen. A módszeres rendőri és közterület-felügyelői „aluljárótisztító szertartásokat” (Török & Udvarhelyi, 2005) nagyban támogatta a 2018-as közterületen való életvitelszerű tartózkodást tiltó jogszabály, aminek következtében a hajléktalan emberek jogi eljárás indításával szankcionálhatóak. A kézzelfogható fizikai erőszak mellett vannak más, kifinomultabb módszerek is, ilyen például a nem átvitt értelemben vett aluljárótisztítás, amelynek során slaggal bírják távozásra az ott tartózkodókat.

Azonban a várostervezés szempontjából van egy ennél talán még hatásosabb megoldás, mégpedig, ha az aluljárót eleve úgy tervezik meg, hogy az hosszútávú tartózkodásra alkalmatlan legyen. Erre példa a frissen felújított keleti-pályaudvari

aluljárórendszer, aminek egy nagy része fedetlen, tehát nem véd az időjárástól, emellett a tervezéséből adódóan hideg és huzatos is.

(Fél-)privatizált területek

Egyre gyakoribb jelenség, hogy utcák vagy terek egy része privát ellenőrzés alá kerül. Elég csak megnézni a körúton végighúzódo kocsákat, vagy a Mikszáth Kálmán téri kiülős vendéglátóhelyeket. Ennél drasztikusabb eset a Corvin-negyed, ahol egy egész – korábban problémás környéknek számító – utcaszakaszt alakítottak át plázává és high-end lakóparkká.

Azáltal, hogy a közterületek egy része privát fenntartásba kerül, materiálisan nyilvánul meg a fogyasztás kitüntetett szerepe és a fogyasztók érdekeinek feljebbvalósága a fogyasztani nem tudókkal vagy nem akarókkal szemben. A tőke átvitt értelmű feljebbvalósága a „köz”-nél fizikailag leképződik, és a tőke tere elfoglalja a köz terét. Aki megfelel a fél-nyilvánossá alakított közterek elvárásainak, annak nem esik bántódása, aki azonban nem, azt elüldözik a biztonsági szervek. A biztonsági őrök a vendéglátóhelyeken és plázákban rendőrhöz hasonló szerepet vesznek fel, azzal a különbséggel, hogy a szabályozás sokkal szigorúbb, és lehetővé teszi az olyan emberek kirekesztését is, akiknek a közterületről való elküldése nem lenne lehetséges. Az elküldés vagy elüldözés megalázó, és a deviancia bélyegét süti az elszenvedőre. Ez a fajta diszkrimináció a hajléktalan emberek és más marginális csoportok dehumanizációjához vezet, és mivel egy arra feljogosított szervtől érkezik, normalizálódik és legitimitást nyer. Ebben az esetben a fizikai és a szimbolikus erőszak aktív megnyilvánulásáról beszélhetünk, míg a háttérben a strukturális erőszak munkálkodik.

Közüecék

Végül, de nem utolsó sorban említést kell tenni a közüecék kérdéséről. Budapestén alig nyolcuan darab közüecé üzemel, majdnem

mindegyikért fizetni kell.¹⁶ A nyitvatartási idejük változó, de nagy részük nyolc óra előtt bezár. A hajléktalan emberek közterületeken jogilag nem végezhetik el a dolgukat, a közcéék pedig alacsony számban és megkérdőjelezhető minőségben, ráadásul alkalmanként 200-250 forintért állnak csak rendelkezésre (gondoljunk bele, ez az alternatíva napi több száz forintot jelentene). A közcéék kérdése nagyon égető az otthontalanok számára, azonban a városvezetésnek egyszerű kiutat jelent az állampolgári számonkérés elől, ha az illemhelyek kérdését is a fél-nyilvános szférába tolja át (Davis, 2010). A vendéglátóhelyek és plázák vécei a többség számára nyitva állnak, azonban mégsem mindenkinek hozzáférhetőek.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásom során a budapesti hajléktalan emberek számára kirekesztő közterületeket gazdasági és társadalmi beágyazottságuk figyelembevételével vizsgáltam, abból a téziséből kiindulva, hogy a teret mint *politikai és társadalmi terméket* kell értelmezni. Szem előtt tartottam azt, hogy ezeket a tereket a kapitalista rendszer termeli ki magából, ennél fogva nem lehetnek mentesek annak ideológiájától. A tér objektív valóságként való értelmezését elvettem, és a várostervezési döntések mögött meghúzódó struktúrákat próbáltam feltárni. A budapesti példákat vizsgálva egyértelművé vált, hogy a hajléktalan emberek ellen irányuló implicit fizikai erőszak többek között a városban elhelyezett rácsok, tüskék és hosszabb távú tartózkodásra alkalmatlan utcabútorok formájában nyilvánul meg. Ezeknek a tereknek egyértelmű üzenete, hogy a vezetés a törvényi tiltások mellett a városi térrel is a hajléktalan emberek „megfegyverzését” tűzi ki célul a szociális segítségnyújtás helyett. Ez a jelenség tükrözi a neoliberális politikai és gazdasági rendszer hatására bekövetkezett változásokat a (jóléti) állam szerepének megítélésében. A „hajléktalanhárítók” és a kerítések a lakosokban is megerősítik azt a hitet, hogy a hajléktalan embereknek nincsen keresnivalójuk a közterületeken. Az önkormányzatoknak nem csak a többségi lakosság kegyeit kell elnyernie. Ahhoz, hogy a város

versenyképes maradjon, hogy tőkét tudjon bevonzni, szintén fontos az esztétikus utcakép, amit oly módon is igyekeznek elérni, hogy a közterületek egy részét privát felügyelet alá helyezik. A kirekesztő várostervezést a hatalom a hajléktalan embereket hibáztató és dehumanizáló diskurzus, valamint ideológiarendszer propagálásával legitimálja, már ha erre egyáltalán szükség van, hiszen a „kifinomult” technikák felett gyakran elsiklik az átlagos budapestiek szeme.

¹ A neoliberális ideológia jelentőségére a szimbolikus erőszak tárgyalásakor bővebben kitérek.

² <http://www.kozterulet-felugyelet.hu/hirek/buntetheto-a-kozteri-italozas-a-metropol-cikke>

³ <https://bmprojektek.kormany.hu/akadalymentes/download/b/d9/70000/Szab%C3%A1lys%C3%A9rt%C3%A9si%20Tv%20tananyag%20Kzter%C3%BClet-fel%C3%BCgyel%C5%91k%20r%C3%A9sz%C3%A9re.pdf>

⁴ <http://utcajogasz.hu/szakmai-anyagok/szabalysertes/tul-a-hajlektalantorvenyen-a-szegenyseg-kriminalizacioja-magyarorszagon%EF%BB%BF/>

⁵ https://magyarnarancs.hu/publicisztika/sopres_-_leszamolas_a_hajlektalanokkal-76397

⁶ <http://utcajogasz.hu/szakmai-anyagok/jogi-kisokosok/buntetheto-a-kunyhoeptes-es-a-kozteruleti-hajlektalansag-kisokos/>

⁷ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1800178.KOR>

⁸ https://avarosmindenkie.blog.hu/2019/01/15/eletvitelszeru_kozteruleten_tartozkodas_miatt_inditott_szabalysertesi_eljarasok_statiztika

⁹ https://avarosmindenkie.blog.hu/2018/10/25/eroszakos_kunyhobontas_kispesten

¹⁰ <https://abcug.hu/aki-szallora-kuldene-a-hajlektalanokat-probaljon-meg-husz-emberrel-egyutt-aludni/>

¹¹ <https://24.hu/kozelet/2020/03/09/>

[kilakoltatas-lakaskiurites-devizahitel-vegrehajto/](https://24.hu/kozelet/2020/03/09/kilakoltatas-lakaskiurites-devizahitel-vegrehajto/)

¹² <https://index.hu/belfold/2011/03/19/>

[lazar_szerint_akinek_nincs_semmije_az_annyit_is_er/](https://index.hu/belfold/2011/03/19/lazar_szerint_akinek_nincs_semmije_az_annyit_is_er/)

¹³ Interjú a TV2 Moka című műsorában

¹⁴ https://magyarnarancs.hu/publicisztika/sopres_-_leszamolas_a_hajlektalanokkal-76397

(A két Tarlós idézetet Mísetics Bálint tanulmányából emeltem át.)

¹⁵ <https://index.hu/urbanista/2017/10/26/>

[teljesen_feleslegesek_a_rakoczi_teri_hajlektalanelharitok_nem_mukodnek/](https://index.hu/urbanista/2017/10/26/teljesen_feleslegesek_a_rakoczi_teri_hajlektalanelharitok_nem_mukodnek/)

¹⁶ https://avarosmindenkie.blog.hu/2020/09/11/az_illem_ellen_vetsz-e_ha_nincs_kozelben_vecce_kozvece_kampanynyito_akcio_a_varoshaza_teren